

**MÄLARDALENS HÖGSKOLA
ESKILSTUNA VÅSTERÅS**

**Institutionen för Samhälls-
och Beteendevetenskap**

Barn i sorg

Hur leken kan hjälpa barn att bearbeta sorg

Children in grief
How playing can help children to process grief

Anna-Maria Fälldin
Johanna Pokela

Examensarbete i lärarutbildningen

HT 2007

Handledare: Anette Sandberg

Examinator: Margaret Obondo

**MÄLARDALENS HÖGSKOLA
ESKILSTUNA VÄSTERÅS**

**Institutionen för Samhälls-
och Beteendevetenskap**

Examensarbete

15 högskolepoäng

SAMMANFATTNING

Anna-Maria Fälldin
Johanna Pokela

Barn i sorg
Hur leken kan hjälpa barn att bearbeta sorg

2007

Antal sidor: 25

Syftet med detta arbete är att genom intervjuer med förskollärare och personal på lekterapi undersöka hur barn sörjer samt hur förskollärare och personal på lekterapi kan hjälpa barn att bearbeta sorg genom leken. Vi har även undersökt om det finns någon handlingsplan på förskolorna då det gäller arbetet med barn som är i sorg. Resultatet visar att barn sörjer på olika sätt och att de sörjer i perioder. När barn bearbetar sin sorg gör de det genom att till exempel leka och rita. Resultaten visar även att vuxna bör finnas där för barnen som är i sorg. Låta barnen prata när de vill prata och inte tvinga dem till det. Vuxna bör även svara ärligt på barnens eventuella frågor kring det som skett. Vissa av förskolorna i denna studie har handlingsplaner då det gäller barn i sorg. Dessa handlingsplaner innehåller namn på personer som ska kontaktas och telefonnummer till dessa samt vem som ska göra vad vid en kris.

Nyckelord: Sorg, bearbetning, förskola, lek, lekterapi, handlingsplan

Förord

Genom denna studie har vi lärt oss otroligt mycket om hur man som förskollärare kan hjälpa barn som är i sorg. Vi vill tacka alla som har bidragit till denna studie, förskollärarna och lekterapeuterna som medverkat i intervjuerna, vår handledare Anette Sandberg som hjälpt oss på vägen samt våra studiekamrater i handledningsgruppen för deras stöd. Vi vill även tacka våra vänner och sambos för visad hänsyn samt våra familjer som ställt upp på oss genom vår utbildning.

Tack så mycket!

Anna-Maria Fälldin och Johanna Pokela

Innehållsförteckning

Sammanfattning

Förord

1 Inledning	1
1.1 Syfte.....	1
1.2 Forskningsfrågor	1
1.3 Begreppsdefinitioner	2
2 Litteratur	3
2.1 Barns sorg	3
2.1.1 Barns reaktioner.....	3
2.1.2 Pojkar och flickor i sorg.....	4
2.1.3 Sorgetiden hos barnet.....	4
2.2 Att arbeta med barn i sorg	4
2.2.1 Förskolepersonalens hjälp till barnen.....	4
2.2.2 Vardagliga rutiner	5
2.2.3 Personalens kunskap om sorg.....	5
2.2.4 Bearbeta sorgen genom lek.....	6
2.2.5 Ritualer och ceremonier.....	7
2.3 Att vara beredd på en krishändelse	7
2.3.1 Planera och hantera.....	7
2.3.2 Att utforma en handlingsplan	7
2.4 Lekterapi	8
2.4.1 Personalen på lekterapin.....	8
2.4.2 Barnen på lekterapin.....	8
2.5 Sorgen är randig.....	9
2.6 Sammanfattning av litteraturen	9
3 Metod	11
3.1 Forskningsstrategi.....	11
3.2 Urval.....	11
3.3 Datainsamlingsmetod.....	11
3.3.1 Intervjuer	11
3.3.2 Bandinspelning	12
3.4 Databearbetning och analysmetoder.....	12
3.5 Reliabilitet och validitet	12
3.6 Etiska ställningstaganden.....	13
4 Resultat	14
4.1 Förskolan.....	14
4.1.1 Sorg för förskollärarna och barns sätt att visa sorg.....	14
4.1.2 Sorgearbete på förskolorna	14
4.1.3 Handlingsplan	15
4.1.4 Idéer kring arbete med barn i sorg.....	15
4.2 Lekterapi	16
4.2.1 Sorg för personalen på lekterapin och barns sätt att visa sorg.....	16
4.2.2 Sorgearbete på lekterapin	16
4.2.3 Handlingsplan	17

4.2.4 Idéer kring arbete med barn i sorg	17
4.3 Resultatsammanfattning	17
5 Analys	18
5.1 Sorg hos barnen	18
5.2 Att hjälpa barn i sorg.....	19
5.3 Barns bearbetning av sorg genom lek.....	20
5.4 Handlingsplan.....	21
6 Diskussion	22
6.1 Metoddiskussion	22
6.2 Resultatdiskussion.....	22
6.2.1 Studiens syfte.....	22
6.2.2 Vad är sorg och hur visar barn sorg?	23
6.2.3 Barns bearbetning av sorg	23
6.2.4 Arbetet på förskolan med barn i sorg	23
6.2.5 Handlingsplaner på förskolan	24
6.3 Yrkesrelevans	25
6.4 Slutsatser.....	25
6.5 Vidare forskning.....	25
Referenser	26
Bilaga 1: Missivbrev	28
Bilaga 2: Intervjuguide	29
Bilaga 3: Exempel på uppläggning av en handlingsplan	30
Bilaga 4: Handlingsplan från en av förskolorna i undersökningen	31
Bilaga 5: Litteraturlista på barnböcker	34

1 Inledning

”Likt vinden hämtar sina höstlöv
Blev du också hämtad
Ibland kommer hösten alldeles för tidigt”
(Stening, 1997 s, 7)

Detta citat anser vi passar in på vår studie då vi talar mycket om sorg. Det är vanligt att barn upplever sorg, som dödsfall, sjukdom, skilsmässa etc., både i förskola och skola. Vi vill ta reda på hur förskollärare och personal på lekterapi med hjälp av leken kan hjälpa barn som är i sorg. I Utbildningsdepartementet (2006) läroplan för förskolan, (Lpfö 98) beskrivs det: ”Barnet kan i den skapande och gestaltande leken få möjligheter att uttrycka och bearbeta upplevelser, känslor och erfarenheter.” (s. 6). Man kan även läsa att ”Barns behov av att på olika sätt få reflektera över och dela sina tankar om livsfrågor med andra skall stödjas”. (Lpfö 98, s. 4). Denna studie tar upp hur barn bearbetar sorg på olika sätt.

När det gäller terapi med barn så är ofta leken det centrala. Genom leken får barnen möjlighet att uttrycka sig genom handling istället för i ord. Med hjälp av leken kan barnen successivt arbeta fram olika aspekter av de känslor som en förlust eller ett trauma väckt, menar Dyregrov (1990).

Vad är sorg och hur ser barns sorg ut? Eftersom ett arbete inom förskolan kommer att bli vår framtida roll känner vi att vi vill veta mer om hur barn sörjer samt hur personalen på förskolan kan hjälpa barn som är i sorg. Vi anser att vi som framtida förskollärare måste ha en god kunskap om hur vi kan hjälpa dessa barn. Att vi tar med lekterapi i denna studie beror på att de har stor kunskap och erfarenhet av arbetet med barn i sorg. På lekterapi finns barn som är mycket sjuka och syskon samt vänner till dessa, det kan även vara barn som har en förälder eller en nära släkting på sjukhuset. Meningen med denna studie är att personal på förskolor ska kunna ta detta arbete till hjälp för att få kunskaper om hur de kan gå tillväga för att hjälpa barn som är i sorg.

1.1 Syfte

Syftet med denna studie är att undersöka och analysera hur förskollärare och personal på lekterapi kan hjälpa barn att bearbeta sorg med lek. Vi vill även undersöka om det finns någon handlingsplan på förskolorna då det gäller arbetet med barn som är i sorg.

1.2 Forskningsfrågor

1. Hur kan förskollärare hjälpa barn att bearbeta sorg genom lek?
2. Hur arbetar personalen på lekterapi med barn i sorg?

1.3 Begreppsdefinitioner

Nedan följer några förklaringar på centrala begrepp i denna studie. Förklaringarna är våra egna samt tagna från Nationalencyklopedin (www.ne.se).

Lekterapi är terapi med barn där hjälpmedlet är lek. Terapin baserar på att barns lek och deras skapande verksamhet har en konfliktbearbetande funktion. Den ska även symboliskt gestalta barnets inre värld.

Sorg är en reaktion på förlust, vanligast vid bortgång av en närstående. Sorg är en form av traumatisk kris. Fyra faser kan urskiljas i sorg och andra krissituationer: chockfas, reaktionsfas, bearbetningsfas och nyorienteringsfas.

Trauma är när yttre faktorer och/eller händelser påverkar människokroppen och som ger en övergående eller kvarstående effekt.

2 Litteratur

Här nedan följer en presentation av litteratur samt rapporter och vetenskapliga artiklar som vi funnit genom att söka på Libris, stadsbiblioteket i Västerås, Mälardalens högskolas bibliotek samt databaserna Elin och Eric. Vi hittade inga forskningsrapporter och avhandlingar kring ämnet barn i sorg, även fast vi fick hjälp av en bibliotekarie. Sökord vi använde var barn och sorg, trauma, krishantering, handlingsplan och lekterapi.

2.1 Barns sorg

2.1.1 Barns reaktioner

Precis som vuxna drabbas barn av sorg. I sorgen visar de olika reaktioner, bland annat känslor som övergivenhet, skuld, saknad etc. Dock varierar barns reaktioner med mognad och ålder, menar Gyllenswärd (1997). Vidare anser författaren att barn ibland inte visar sina känslor och att det kan missuppfattas genom att man tror att de inte sörjer. Precis som för vuxna blir vardagen för barn helt överskuggad av det som bidragit till sorgen. De tänker på det som hänt, hur det var innan, vad som kommer att hända och hur det kunde hända.

Barn visar sin smärta på många olika sätt och som då kanske inte liknar sorg. Andersson (1995) skriver att barn kan visa aggressivitet, rastlöshet, koncentrations-svårigheter, rädsla för att skiljas, trötthet och så vidare. Nästan ingenting är onormalt beteende hos barnen de första veckorna när de har varit med om något svårt. Det är vanligt att barn reagerar tvärtemot än vad man har förväntat sig, påpekar Cleve (1995). Barn kan försöka tränga bort det som hänt genom att vara glada och aktiva. Dessa barn anstränger sig ofta för att muntra upp andra som är sorgsna. Det kan då vara svårt för människor i dessa barns omgivning att ge dem tröst.

Hur barn och ungdomar sörjer och hur de reagerar på en svår förlust bestäms av en rad olika faktorer menar Gyllenswärd (1997). Exempel på faktorer är ålder, personlighet, intellektuell och psykisk mognad, stödet från familjen och omgivningen samt barnets förmåga att uttrycka känslor och tankar. Charkow (1998) skriver att hur ett barn reagerar på en förlust har många faktorer. En faktor är vilken relation barnen har till den som dött. Oftast är det svårast att förlora en förälder. En annan faktor är på vilket sätt som döden skett, om det händer oförberett eller om barnen får en chans att bearbeta och förbereda samt ta farväl. Enligt Gyllenswärd finns det i spädbarnsforskning resultat som visar på att även så små barn reagerar på en förlust. Den här sorgen är svårare att bearbeta eftersom att barnen ännu inte lärt sig att prata. "Den fysiska frånvaron skapar ett psykologiskt tomrum och händelsen lagras i kroppen" (Gyllenswärd 1997, s19). Vidare menar författaren att barn i två års ålder börjar förstå att människor och djur kan dö. Men för dem är döden inte för alltid. Barnen vet inte hur, men tror att den avlidna kan komma tillbaka. Barn under fem år förstår inte vad döden innebär, men en förlust tar ändå hårt på dem. Barnen känner av de vuxnas känslor, men kan inte förstå och bearbeta dem. Känslorna kan istället komma fram när barnen är äldre och upplever sorg på nytt. Detta gör att känslorna blir väldigt starka och långvariga. Gyllenswärd anser att yngre barn har svårt att skilja på fantasi och verklighet. Enligt författaren är det i de här åldrarna som man tänker på döden som "liemannen". Döden blir en person som kommer för att döda en annan person.

Om ett barn upplevt ett dödsfall kan denne tro att döden kommer tillbaka för att döda en annan person.

Barnen visar skuldkänslor, detta kan vara i form av att vara extra snäll, påpekar Gyllenswärd (1997). Barnen tror att om de är snälla kanske den avlidna kommer tillbaka. Det kan vara svårt för dem i barnens omgivning att se problemet i att barnet visar snällhet. Vidare menar författaren att barnen även kan visa skuld genom att vara extra bråkiga. Detta för att få skäll som de tror att de förtjänar. Vidare kan barnen bli bråkiga eftersom att smärtan blir för svår för att de ska kunna hantera den. När barnen har passerat fem års ålder kan de börja ana innebörden av döden. Barnen önskar att den avlidna ska komma tillbaka. Beroende på hur den avlidna omkom kan denna önskan också vara skrämmande.

2.1.2 Pojkar och flickor i sorg

Det finns tydliga könsskillnader under inledningsfasen i sorg, skriver Dyregrov och Raundalen (1995). Pojkar kan vara tysta, strama, kontrollerande och osäkra, medan flickor kan vara öppnare, gråta mer, visar sina känslor mer och vara snabbare med att sätta ord på sina känslor. Ju mer etablerad en trygg och öppen gruppatmosfären blir kring barnen blir skillnaden mellan könen desto mindre.

2.1.3 Sorgetiden hos barnet

Ekvik (2005) anser att vi ofta tror att sorgen hos barn inte går in på djupet, utan att den går över. Barn är så ombytliga och det är oftast det som vi luras av. Ena ögonblicket kan barnen gråta och kort därefter skratta. Barn gråter när de behöver det, frågar när de har en fråga, leker när de har lust att leka och skrattar när det finns något att skratta åt. Författaren menar vidare att om ett barn inte får hjälp att bearbeta sin sorg kan de bära med sig den genom hela livet. Minnen efter dem som vi mist och stod oss nära bär vi alla med oss. Dessa minnen är smärtsamma i början, men blir mindre och mindre smärtsamma med tiden. Hos barn kan sorgen ta lång tid. Detta beror på att många barn inte förstår att döden är något som är för alltid förrän de kommer upp i skolåldern. Därför är det viktigt att man stöttar och hjälper barnet under en lång tid.

2.2 Att arbeta med barn i sorg

2.2.1 Förskolepersonalens hjälp till barnen

Hur personalen på förskolan kan hjälpa barn som är i sorg är något som Andersson (1995) tar upp. Barn som växer upp på landet vet oftast mer om liv och död än vad stadsbarn vet, eftersom de har djur och natur så nära inpå. För att stadsbarnen ska få mer kunskap om detta kan man ta med dem till kyrkogården och prata om den. Man kan också begrava smådjur som ligger döda i skogen. Andersson menar vidare att det inte är farligt att prata med barnen om deras sorg. Det gör den inte större. Att gråta är inte farligt, men att stänga inne gråten kan vara det. Fråga barnet när det är ledset: ”Du ser ledsen ut, vad tänker du på?”

Enligt Andersson (1995) är det viktigt att personalen på förskolan vågar möta barnets sorg och vågar visa att de klarar av att höra om sorgen som barnet bär. Visa för barnet att de finns där, att de inte kommer att försvinna. Ett barn som är i sorg behöver någon gång då och då en stund på tu man hand med en vuxen som det litar på. Genom att finnas till för barnet och lyssna till det gör väldigt mycket, även om det

inte känns så. Stening (1999) menar att när sorgen precis slagit till är det inte säkert att ord hjälper, men kroppskontakt kan lugna barnen. Vidare får man som lärare för det mesta veta när ett barn lider av sorg. Då är det viktigt att läraren är ärlig mot barnet. Ofta har barn många frågor och det är viktigt att vuxna svarar ärligt på dessa. En annan sak som är viktig är att vuxna lyssnar på barnet och dess önskemål. För barnet är det viktigt att få sörja på sitt eget sätt. När barn sörjer är det lätt att de tappar både lust och koncentration. Som lärare kan man hjälpa barnen genom att sänka kraven.

Andersson (1995) skriver att det är viktigt att meddela föräldrarna om ett barn visar långvariga förändringar i sitt sätt att vara. Barnet kan ha fastnat och kan inte komma vidare och därför kanske föräldrarna behöver kontakta professionell hjälp för att få råd till vad som behöver göras. Om behovet finns kan barnet få behandling av personer som arbetar med barn som har det svårt.

2.2.2 Vardagliga rutiner

Enligt Stening (1999) kan barn ha svårt att förstå om någon anhörig har gått bort. Deras chock gör att de kan förneka det som hänt. Barn kan behöva tid för att kunna förstå vad som hänt och kan börja prata om helt andra saker. Barn kan inte ta in allt som hänt på en gång, de behöver pauser genom att göra vardagliga saker. Författaren anser att när barn upplever sorg blir lärarens uppgift att hjälpa barnet genom vardagen. De rutiner som finns i skolan hjälper barnet, rutinerna i vardagen blir en trygghet. Vidare kan skolan eller förskolan bli den plats där barnet lever ut sina känslor, detta eftersom förskolan är en trygg miljö på grund av att allt är som vanligt där. Att känslorna kommer på förskolan kan även bero på att barnet vill skydda sina föräldrar. För sörjande barn blir skolan eller förskolan väldigt viktig, eftersom det ofta är där som barnen bearbetar sorgen. Som vuxen måste man träna på att sänka kraven och på att svara på svåra frågor.

Barn som är i sorg behöver något att hålla fast vid, något som de känner igen och litar på, skriver Andersson (1995). Koppla av och ha roligt är vad barn som har varit med om tragiska händelser behöver. Glädjen behövs för att barnen inte ska sörja på heltid. Kraftkällor som glädje och livslust ska hjälpa barnen att så småningom gå vidare med livet. Är det inte så mycket glädje hemma i familjen är det extra viktigt att man har det roligt på daghemmet.

2.2.3 Personalens kunskap om sorg

Dyregrov (1990) anser att personalen på förskolan eller skolan bör skaffa sig kunskaper om vuxnas sorgereaktioner, om en vuxen eller ett barn skulle omkomma. Om man förstår den vuxnes reaktion blir det enklare att förstå hur barn har det och hur man kan hjälpa dem. Vidare menar författaren att för att barn ska kunna förstå vad som hänt ställer de frågor. När man pratar med barn om orsaken till sorgen får man vara beredd på att dessa samtal aldrig blir långa. Barnen pratar bara om ämnet en kort stund innan de går och leker eller börjar prata om annat. Det är viktigt att komma ihåg att barns sorgperioder är kortare än vuxnas och att de har lägre toleransnivå för stora känslor. Det händer att barnen inte alls vill prata om det som hänt eftersom det är plågsamt för dem. Personalen ska passa sig för att pressa barnen i ett sådant läge. Då är det bättre att vänta och prata om det senare. Willis (2002) påpekar att när man väl pratar om det som hänt är det viktigt att samtalet blir på barnens nivå. Författaren menar vidare att vuxna inte ska anta att bara för att barnen

är små så kommer de att komma över förlusten. Barn behöver tid för att förstå processen om döende och död.

2.2.4 Bearbeta sorgen genom lek

Genom leken skapar barnet situationer där det lär sig att klara av verkligheten. Att genom lek återupprepa en svår händelse är vanligt hos traumatiserade barn. Leken blir för barnet vad samtalet är för vuxna – båda har en läkande effekt. (Lindberg, 2007, s. 77)

Lindberg (2007) menar att riktigt små barn inte kan föra en diskussion om det som hänt, därför kan leken vara ett sätt för dem att säga det de inte har ord till. Leken tillsammans med en tillåtande vuxen ger barn möjlighet till meningsskapande. Författaren menar att leken är ett sätt för barn att förstå och hantera sin oro. Genom lek och målning kan det som skapat rädsla övervinnas. Man kan känna sig både rädd och modig i lek och skapande, man kan till och med skratta åt det farliga i leken. Barnet kan genom leken skapa situationer där det lär sig att hantera den verklighet som gestaltas i leken. Lindberg menar att det är vanligt att barn som upplevt ett trauma återupprepar en svår händelse genom leken. Barn reducerar sin ångest och bearbetar sina upplevelser genom att om och om igen leka det som hänt. Detta påpekar även Kutsdotter Olofsson (2003) och Fahrman (1993). Fahrman anser att saker som barn inte förstår blir förstådda för dem genom leken. Lindberg (2007) menar att barn behöver stöd för att bearbeta svåra händelser. Får barn inte hjälp till att bearbeta traumatiska upplevelser kan det ge problem senare i livet. Har inte yngre barn lekens trygga ram har de små möjligheter att leva ut sina känslor. Då är det lätt att de tränger undan känslorna och förnekar det som hänt.

När livet är svårt är det ovärderligt att kunna uttrycka sig genom lek, skriver Kutsdotter Olofsson (2003). Leken innehåller mestadels en imitation av någon eller något. Författaren menar att en rörig och orolig värld kan i leken bli mer begriplig. Smärtsamma upplevelser blir mer hanterliga om de upprepas gång på gång. Fahrman (1993) anser att barns som upplevt någon form av sorg kan hjälpa sig själva genom leken. I leken kan barn hantera jobbiga saker, om barnet är trygg med att ha en vuxen närvarande. Allt det jobbiga kan inte lekas bort, men leken är ofta en stor hjälp för att barn ska kunna gå vidare. Barnen leker leken om och om igen tills alla bitar faller på plats. Vidare menar författaren att även små spädbarn leker för att bearbeta. Det svåra för ett spädbarn är oftast att se mamma försvinna. Barnen leker då "tittut – leken" för att känna hur det känns när mamma är borta. När barnen blir äldre så ändras leken till kurra gömma. Barnet har nu lärt sig att vara borta från pappa eller mamma en kortare stund.

Något som är viktigt att tänka på är att låta barnen leka det svåra när de gör det, påpekar Andersson (1995). Barnen bör få leka klart om möjlighet finns och delta gärna som personal i leken. Personalen ska inte vara rädd för att ta initiativ till lek kring smärtsamma ämnen. Smärtan som leken eventuellt lyfter fram fanns där redan innan men som inte riktigt kommit till uttryck ännu. Författaren menar även att man ska sätta gränser på lekar kring det som hänt, så barnen inte känner att leken kan spåra ur. Men censurera inte lekens innehåll. När barn leker till exempel begravning så blir de inte ledsna av att just leka det, utan de leker begravning för att de är ledsna eller helt enkel för att utforska något som de inte har så stor kunskap om. Barn fastnar inte i en lek, de gör något annat när de väl lekt färdigt.

Enligt Dyregrov (1990) visar barn ofta sina tankar om det som har hänt genom teckningar och lek. Men det är inte alltid som detta uppfattas av vuxna. För att vuxna lättare ska kunna uppfatta barnens signaler är det bra om de vuxna kan få rådgivning som gör det lättare för dem att tillgodose barnens behov. Vuxna bör hjälpa barnen att skapa tillfällen att bearbeta händelsen genom lek. Genom lek får barnen lättare att ta till sig vad som hänt. För barn är leken en trygghet. Dyregrov (1999) menar att om man ger barnen tillgång till papper och färgpennor kan de uppmuntras att rita det de upplevt, eller rita tankar och fantasier kring upplevelsen.

2.2.5 Ritualer och ceremonier

Eriksson (1999) skriver att det är viktigt att personalen låter barnet uttrycka sin sorg på många olika sätt. Det kan vara genom lek, teckningar, ceremonier och liknande. Något som är viktigt för barnens sorgearbete är rituella handlingar och ceremonier. Sker dödsfallet med anknytning till en förskola är det bra om barnen får vara med om att utforma ceremonierna, som exempelvis minnesstunden. Det är viktigt att man synliggör det svåra som har hänt. Ritualerna och ceremonierna kring ett dödsfall hjälper barnet i sorgearbetet och ger struktur åt kaos. Dyregrov (1994) anser att ritualer har flera viktiga psykologiska funktioner. Hon menar att ritualerna bidrar till att göra det överkliga verkligt, fantasier kring det som hänt hos barnen hindras och att barnen får möjlighet att ta avsked av den döde.

Dyregrov (1999) menar att ritualer kan genomföras på förskolan. Minnesstunden kan exempelvis bestå av följande:

- barnen samlas
- ett ljus tänds, gärna tillsammans med blommor, vid ett foto av det döda barnet
- förskolläraren säger några ord om barnet
- sång och/eller musik

(Dyregrov, 1999, s. 46)

2.3 Att vara beredd på en krishändelse

2.3.1 Planera och hantera

Andersson (1995) skriver att olyckor med många drabbade kräver särskild kunskap och planering. I barnomsorgen ligger ansvaret högre upp i organisationen, där barnomsorgens insatser är en del av något större. Alla utsätts vi någon gång för oväntade förluster. En dag händer något och då står man där och måste klara av något som känns övermänskligt. Ingen krishändelse är den andra lik, men det finns vissa saker som är gemensamma när det gäller att hantera dessa. Andersson menar att det kan vara bra att lära sig om kris och hur man möter den. Det kan vara bra att ha en utomstående med när man ska närma sig ämnet, som till exempel en kursledare. Har man inte en utomstående med kan det lätt bli laddad stämning i arbetslaget. Det är även viktigt att sätta sig in i hur barn i olika åldrar reagerar och tänker i krissituationer och förluster.

2.3.2 Att utforma en handlingsplan

Det fungerar sällan att kopiera andras krisplaner. Det är naturligtvis bekvämt men gör att något väsentligt går förlorat. God beredskap utvecklas i arbetet med att ta fram en beredskapsplan. Det ger också personalen en mycket bättre förståelse för problem och möjligheter om arbetet görs från grunden. (Dyregrov, 2007, s. 113)

Bøge och Dige (2006) påpekar att när förskolan utformar en handlingsplan skaffar de sig ett redskap för att hantera situationer där barn mister en närstående. Ett sätt där varken barnet eller någon i personalen lämnas ensam i sorgen. Handlingsplanen kan bland annat innehålla anvisningar om hur akuta situationer ska hanteras, vem som ska informeras och hur de ska informeras samt hur arbetet med sorg ska hanteras på förskolan.

Barn kanske kan hantera förlusten av en förälder här och nu, skriver Bøge och Dige (2006). Men om barn inte får tala med någon om sin sorg kan det leda till personliga problem senare i livet. Det är i detta skede som en handlingsplan kan hjälpa till att göra svåra och kanske kaotiska situationer lättare. Detta kan på längre sikt bespara både barn och vuxna många problem. Man ska undvika att barnen får känslan av att de är ensamma om att ta itu med problem, exempelvis sorgen, det är ett av målen med en handlingsplan. Många problem och negativa beteenden kan undvikas om man tar ordentligt hand om barnen redan från början. Men går det att planera hjälp till barn i sorg? Författarna anser att man kan det. Man kan få användning av planeringen fortare än man tror. Dyregrov och Raundalen (1995) menar att barns reaktioner i sorg kan variera. Det är viktigt att man tar reda på hur dödsfallet skett och om det upplevdes som traumatiskt för att man ska kunna planera åtgärder och uppföljning.

Bøge och Dige (2006) har i sin bok ett exempel på uppläggning av en handlingsplan. (se bilaga 3). I detta exempel står det rubriker som kan finnas med i en handlingsplan och under dessa rubriker ska det stå hur man ska gå tillväga när något händer.

2.4 Lekterapi

2.4.1 Personalen på lekterapi

Enligt Ljungström (1985) ställs det stora krav på personalen som arbetar på lekterapi. Detta eftersom att det är stora skillnader mellan lekterapi och arbetet på förskolan med friska barn. Lekterapeuterna möter barn och ungdomar med olika sjukdomar. Barnen kommer ofta tillsammans med sina föräldrar och även de upptar tid från lekterapi. För att lekterapeuterna ska kunna hjälpa även de vuxna behöver de både kunskap och erfarenhet.

”Omsättningen av barn vid barnkliniker är hög, vilket gör att lekterapeuten snabbt måste kunna sätta sig in i det enskilda barnets behov för att göra riktiga bedömningar och erbjuda barnet en meningsfull aktivitet.” (Ljungström, 1985 s, 18) Författaren menar att vuxna kan ge uttryck för sina känslor och behov genom talet, många barn kan inte göra det. Istället uttrycker sig barn genom lek, mimik, rörelser och genom hur de betar sig mot andra i deras omgivning. I barnets närhet måste det vara vuxna som kan hjälpa barnet att kommunicera på sitt eget sätt, det måste finnas vuxna som kan förstå barnets språk. Enligt Ljungström behöver lekterapeuterna en allsidig kunskap om olika sjukdomar och människor sätt att reagera på kriser. Det krävs mycket handledning på lekterapi och vissa sjukhus erbjuder utbildning för personalen.

2.4.2 Barnen på lekterapi

Ljungström (1985) anser att av olika anledningar kan inte alla barn besöka lekterapi, det kan finnas många olika anledningar till detta som smittorisk eller att

barnet är kopplat till någon medicinsk apparat. Om barnet inte kan ta sig till lekterapi behöver lekterapeuterna komma till barnets vårdavdelning. För att det ska fungera är det viktigt att samarbetet mellan avdelningarna fungerar bra. Avdelningarna måste bli medvetna om fördelarna med lekterapi för barnet. Vidare menar författaren att det inte finns många begränsningar då det gäller aktiviteter som barnen kan delta i genom lekterapi. Även sängliggande barn kan bearbeta bland annat sorg genom lekterapi, genom att exempelvis snickra, måla eller tvätta dockkläder. Ibland krävs det dock lite olika anordningar som exempelvis förkläden och stadiga baljor.

Barn som måste ligga isolerade från andra barn, t ex på grund av infektion, brännskada eller transplantation, är i stort behov av stimulans. Isoleringen kan orsaka passivitet och ett avstannande i utvecklingen. Lekterapeuten måste på alla sätt försöka tillgodose barnets behov av kontakt och aktivitet. (Ljungström 1985, s 35)

Vidare menar Ljungström (1985) att det finns barn som ligger länge på sjukhus. För dem är det viktigt att deras rum känns som hemma och är personligt. Man bör låta barnen ha deras viktiga saker framme såsom fotografier. Tillsammans med barnen kan man smycka rummet så att det blir personligt för dem. Barn som är varaktigt sjuka känner en trygghet i att få vara i sitt eget rum under sjukhusvistelsen. Barn som har svåra sjukdomar och som blir sjukare för var dag behöver kontakt med lekterapi. Detta eftersom att många av barnens tidigare rutiner ändras under deras sjukhustid. Vidare anser författaren att även om svårt sjuka barn inte orkar göra något själv kan bli deltagande genom att lekterapeuterna själva lägger pussel, syr etc. Det kan verka resultatlöst att sitta och lägga pussel hos barn som inte orkar prata och verkar frånvarande. Men det ger en stor trygghet för barnet att inte vara ensam och ibland behöver föräldrarna gå ifrån. Vidare känns det även tryggt för föräldrarna om det vet att barnet inte är ensamt och att barnet känner sig tryggt.

2.5 Sorgen är randig

Sorgen är randig, ibland är man ledsen och känner saknad och andra stunder känns allt som vanligt, man skrattar och umgås med vänner, skriver Gyllenswärd (1999). Det är inte tiden som läker såren, utan det gör sorgen. I sorgen försöker vi gå vidare med livet. Man försöker förstå vad som hänt, man vrider och vänder på allt och tillsammans med andra eller själv går tillbaka till minnen som gör att vi sedan närmar oss framtiden med mer glädje och hopp. Sorg kan inte botas, som en sjukdom. Det är något som man bär med sig i livet, men den kommer att göra mindre ont med tiden, mycket mindre ont.

2.6 Sammanfattning av litteraturen

Barn visar sin sorg på många olika sätt, till exempel genom att vara tystlåtna, utåtagerande, ledsna, arga och glada. Barns sätt att visa sorg behöver inte likna det som vuxna uppfattar som sorg. Barn sörjer i perioder, ena stunden kan de vara mycket ledsna medan i andra stunden kan de vara glada och leka som vanligt. Ibland kan barn tränga bort sin sorg genom att vara glada och muntra upp andra som är ledsna.

Det är viktigt att förskolans personal vågar möta sorgen hos barnen och visa att de finns där och lyssnar. Ibland kan sorgen vara för plågsam för barnen vilket gör att de inte orkar prata om den för stunden, då är det viktigt att personalen på förskolan inte tvingar barnen till att prata om det som hänt. Det är även viktigt att tänka på när

vuxna pratar med barnen om sorgen att de lägger samtalet på deras nivå. Barn behöver pauser från sin sorg och måste då få göra vardagliga saker. Därför är det viktigt att förskolans rutiner återgår till det normala så snart som möjligt efter en händelse.

När barn är så små att de inte kan använda ord är leken ett sätt för dem att tala om vad som hänt. Barn som varit med om ett trauma bearbetar det som hänt genom att till exempel leka händelsen eller måla den. Det är viktigt att vuxna tillåter barnen att bearbeta sin sorg på många olika sätt, till exempel genom lek, teckningar samt ceremonier. Om barn som varit med om ett trauma inte får bearbeta det som hänt kan det ge problem senare i livet.

När en kris uppstår är det bra om det finns en handlingsplan på förskolan. Denna handlingsplan kan ta upp hur situationer ska hanteras, vem som ska kontaktas och hur samt viktiga telefonnummer. Men det är viktigt att tänka på att ingen händelse är den andra lik, men det finns vissa saker som är gemensamma när det gäller att hantera dessa.

Det finns stora skillnader mellan att arbeta på lekterapi och i förskolan, eftersom det är sjuka barn på lekterapi. Detta ställer stora krav på lekterapis personal. Genom lekterapi blir barnen på sjukhuset trygga. Känner sig barnen trygga så blir även föräldrarna trygga.

3 Metod

3.1 Forskningsstrategi

Som forskningsstrategi valdes en kvalitativ forskningsmetod, semistrukturerade intervjuer. Stukát (2005) skriver att kvalitativ forskningsmetod innebär att forskaren lägger större vikt på helheten, det vill säga holistisk information. Trost (2005) menar att kvalitativa intervjuer karakteriseras av att man ställer enkla och raka frågor. På dessa frågor får man sammansatta och innehållsrika svar. "Kvalitativa data, oavsett om det gäller ord eller bilder, är produkten av en tolkningsprocess." (Denscombe, 2000, s. 244). Vem forskaren är, dess värderingar och övertygelser kan inte tas bort helt från analysprocessen. Semistrukturerade intervjuer var lämpligt att använda i denna studie då innehållsrika svar från respondenterna eftersöktes.

3.2 Urval

Till studien valdes sju förskollärare och två personal på lekterapin ut som respondenter till intervjuerna. Förskollärarna kommer från två olika enheter och från olika arbetslag. Förskollärare valdes ut var för att det kommer vara vårt framtida yrke. Det är intressant att veta hur personalen på förskolorna arbetar med barn som är i sorg. Att det inte valdes att ta alla förskollärare från samma arbetslag var för att se om arbetslagen arbetar på samma sätt eller om de skiljer sig åt. Personalen på lekterapin valdes ut som respondenter eftersom de har stor erfarenhet och kunskap kring ämnet barn i sorg. På lekterapin finns många barn som behöver bearbeta sin sorg på olika sätt.

3.3 Datainsamlingsmetod

3.3.1 Intervjuer

För att få svar på studiens syfte och forskningsfrågor har semistrukturerade intervjuer valts som datainsamlingsmetod. Denscombe (2000) påpekar att vid semistrukturerade intervjuer har intervjuaren en färdig lista på ämnen som ska behandlas och färdiga frågor som ska besvaras. Intervjun är flexibel då det gäller frågornas ordning och respondentens svar. Respondenten har chansen att utveckla sina svar, som är öppna.

Intervjuerna genomfördes på så sätt det var två intervjuare och en respondent vid varje tillfälle. Det finns både fördelar och nackdelar med att vara två intervjuare enligt Trost (2005). Tittar man på intervjuarnas synvinkel är en fördel att intervjuarna har stöd av varandra så att intervjun utförs bättre och får en större informationsmängd och förståelse. För att detta ska vara en fördel gäller det att intervjuarna är samspelade. Men tittar man ur den intervjuades synvinkel kan det vara en nackdel. Är man två som intervjuar kan den intervjuade känna sig i underläge. Å andra sidan kan det vara lämpligt att vara två intervjuare om ämnet är känsligt. Vilket vår studie kan vara för vissa.

Enligt Trost (2005) ska man undvika att intervju fler än en person åt gången, om syftet inte är att intervju flera på en gång. Intervjuar man i grupp finns risken att de tystlåtna inte kommer till tals. En respondent intervjuades åt gången eftersom de är från olika arbetslag och för att syftet inte är att intervju respondenterna i grupp.

3.3.2 Bandinspelning

Denscombe (2000) menar att ljudupptagningar under intervjuer ger en permanent och fullständig dokumentation av det som sägs. Nackdelen med detta är att de bara fångar in den verbala kommunikationen och missar den ickeverbala. Trost (2005) skriver att det finns en rad olika för- och nackdelar när det gäller användning av bandspelare vid intervjuer. Fördelar är att man kan lyssna till tonfall och ordval upprepade gånger. Genom att lyssna till sin egen röst lär man sig sina egna misstag och man lär sig även saker som man gjorde bra under intervjun. När bandinspelningar används vid intervjuer behövs inga långa anteckningar, man kan som intervjuare koncentrera sig på att ställa frågorna och lyssna på svaren. Nackdelar är att det tar tid att lyssna igenom banden. Det är även besvärligt att spola fram och tillbaka för att leta efter en detalj. Detaljer som gester och mimik försvinner vid bandinspelningar, såvida man inte använder videokamera. Både anteckningar och en bandspelare användes vid intervjutillfällena för att få med allt som sades, risken finns att något missas om enbart anteckningar används.

3.4 Databearbetning och analysmetoder

En ordagrann transkribering av samtliga intervjuer var det första som gjordes. Sedan lästes transkriberingen noggrant igenom för att få en helhetsbild av intervju svaren. Därefter bröts innehållet ner till olika meningsenheter. Meningsenheterna delades in i huvudteman, vilket gjordes med hjälp av denna studies forskningsfrågor. Huvudteman som framkommer i resultatet är sorg för förskollärarna och personalen på lekterapin, barns sätt att visa sorg, sorgearbete på förskolorna och på lekterapin, handlingsplan samt idéer kring arbete med barn i sorg. Dessa teman blev sedan utgångspunkten i sammanställningen av intervjuerna som även analyserades. Detta sätt att bearbeta och analysera data på kallas för meningskoncentrering. (Kvale, 1997).

3.5 Reliabilitet och validitet

Stukát (2005) menar att reliabilitet innebär mätnoggrannheten och tillförlitligheten, det vill säga kvaliteten på mätinstrumentet som används vid en undersökning. Blir det samma mätresultat vid en upprepning? Denscombe (2000) skriver att i en kvalitativ forskning är forskaren en del av mätinstrumentet. Då blir frågan om tillförlitlighet en annan: "Om *någon annan* genomför undersökningen, kommer han eller hon fram till samma resultat och drar han eller hon samma slutsatser?" (Denscombe, 2000, s. 250). För att en annan forskare ska ha möjlighet att rekonstruera undersökningen krävs det en redogörelse för studiens syfte och teorin bakom den samt en redogörelse för hur studien har genomförts. Det viktigaste av allt är att alla resonemang kring alla beslut som tagits under undersökningens gång finns med i rapporten. Detta har tagits hänsyn till i denna studie. Men om denna studie är tillräckligt tillförlitlig är svårt att säga. Om en annan skulle göra om denna undersökning är det inte säkert att denne får samma resultat, eftersom personen ifråga kanske inte gör undersökningen på liknande förskolor som i denna studie och därmed inte får samma svar på intervjufrågorna.

Kvale (1997) påpekar att validitet innebär giltigheten på studien. Med det menas om man mäter det som är avsett att mäta i undersökningen. Denscombe (2000) skriver att det finns många sätt att kontrollera resultatens validitet. Författaren sammanfattar dessa i form av frågor. en av dessa är:

- ”Har undersökningsenheterna valts ut på rimliga och tydligt redovisade grunder när det gäller forskningssyftet?” (Denscombe, 2000, s. 251).

Denna studie har mätt det som avsetts att mäta enligt studiens syfte och forskningsfrågor. Undersökningen grundar sig på de nio intervjuade respondenternas svar. I resultatdelen besvaras de fyra forskningsfrågorna om hur personalen på förskolan och lekterapin arbetar med barn i sorg. Även om denna undersökning inte är så omfattande att man kan göra en generalisering över hur alla förskolor arbetar så belyser studien hur några få förskolor arbetar med barn i sorg. I urvalet redogörs hur undersökningsenheterna valts ut.

3.6 Etiska ställningstaganden

När en undersökning ska utföras finns det några forskningsetiska principer att ta ställning till. Det finns fyra huvudkrav som måste uppfyllas när det gäller forskning inom humanistisk-samhällsvetenskapligt område, fyra huvudkrav som Vetenskapsrådet (www.vr.se) tar upp.

Det första kravet som är informationskravet som innebär att ”forskaren skall informera de av forskningen berörda om den aktuella forskningsuppgiftens syfte” (s. 7). Detta krav uppfylldes genom att förskollärarna och personal på lekterapin fick ta del av ett missivbrev som skickades/lämnades ut (se bilaga 1). I missivbrevet fick respondenterna ta del av studiens syfte och beskrivning av deltagandet i intervjuerna. Respondenterna blev informerade om att deras medverkan i intervjuerna var frivilligt och att de när som helst kunde avbryta. I och med detta togs även hänsyn till samtyckeskravet som är det andra kravet. Samtyckeskravet innebär att ”deltagare i en undersökning har rätt att själva bestämma över sin medverkan” (s. 9).

Det tredje kravet som är konfidentialitetskravet som innebär att ”uppgifter om alla i en undersökning ingående personer skall ges största möjliga konfidentialitet och personuppgifterna skall förvaras på ett sådant sätt att obehöriga inte kan ta del av dem” (s. 12). Respondenterna informerades att all material som framkommer genom intervjuerna kommer att behandlas konfidentiellt. Respondenternas åsikter kommer inte att kunna kopplas till enskild person. Respondenterna informerades även om att alla uppgifter som uppges av dem kommer endast att användas till denna studie, vilket var det fjärde kravet, nyttjandekravet. Detta krav innebär att ”uppgifter insamlade om enskilda personer får endast användas för forskningsändamål” (s. 14).

4 Resultat

Nedan följer en presentation av vad som framkom vid intervjuerna med förskollärare och personal på lekterapi. Intervjuszvaren lästes noga igenom och sedan delades in i olika huvudrubriker, läs mer om databearbetningsmetoden på sidan 12.

4.1 Förskolan

Här nedan redovisas förskollärarnas svar på intervjuerna.

4.1.1 Sorg för förskollärarna och barns sätt att visa sorg

De flesta av förskollärarna anser att sorg kan vara så mycket. Men det första förskollärarna tänker på när de hör ordet sorg är saknaden av någon eller något. När någon närstående eller ett husdjur har gått bort, när man förlorat någon kär sak eller går igenom en skilsmässa och så vidare. Många av förskollärarna anser även att sorg är något mer än att bara vara ledsen. En av förskollärarna beskriver sorg så här:

Man kan ju vara ledsen över saker, men riktig sorg då reagerar ju kroppen också på så olika sätt. Allt från panikångest till mardrömmar och folkskygghet. Det är skillnaden från att vara lite ledsen, att det är mer stort.

Förskollärarna i undersökningen var eniga om att barn sörjer på många olika sätt, att det skiljer sig från barn till barn. En del barn kan bli tysta och stillasittande medan andra barn kan bli precis tvärt om, utåtagerande. Några av förskollärarna svarade att barn kan gå tillbaka i utvecklingen när de drabbas av en kris. Har ett barn till exempel varit torr kan detta barn börja kissa på sig och så vidare. Många av förskollärarna anser att barn sörjer i perioder. Ena stunden kan de vara ledsna och den andra stunden leka som vanligt. En av förskollärarna beskrev barns sorg så här:

Jag har hört en bra beskrivning på barns sorg, att den är randig. En liten stund är de sig själv och kanske leker och skrattar som de var innan förlusten och sen så kan sorgen komma tillbaka med full kraft.

4.1.2 Sorgearbete på förskolorna

Många barn kan bearbeta det som hänt genom att rita och måla och samtidigt sitta och berätta. Förskollärarna anser att vuxna då ska vara lyhörda och öppna för barnens eventuella frågor. Barn kan även bearbeta det som hänt genom att leka olika roller beroende på vad som hänt. Har ett barn till exempel mist ett husdjur kan det förekomma roller med djur den perioden. Några förskollärare anser att vuxna ska följa barnen i leken där det är för tillfället och inte tvinga på dem att leka något för att bearbeta det som hänt. Vuxna kan vara med i leken, men då är det viktigt att barnen får bestämma vilken roll man som vuxen ska ha i leken. Att läsa böcker var även något som kom upp i intervjuerna. Läsa enkla böcker om liknande händelser som barnen varit med om.

Förskollärarna var eniga om att vuxna ska prata med barnen, men bara när de själva tar upp det som hänt så att man inte som förskollärare tvingar på något. Att man som förskollärare låter barnen komma med frågor och försöka svara ärligt på dem. Bekräfta att man har lyssnat. Några av förskollärarna pratade om en kris och katastrofgrupp som varje termin går igenom vad som ska göras när något händer. De

anser även att personalen bör prata med varandra om det som hänt så alla vet varför ett visst barn beter sig som det gör.

Nedan kommer ett citat från en av förskollärarna vi intervjuade, dennes svar var mycket intressant. Detta citat beskriver hur en av förskolorna i studien arbetar för att hjälpa barn i sorg.

Jag kan säga att vi inte direkt har något jättemedvetet arbete som typ lekterapi eller så, utan man får ju följa barnet i leken där det är. Många gånger är det ju också så att barn som mår dåligt och sörjer håller sig i närheten av de vuxna. Att man kan se i leken att de bearbetar det som har inträffat och då kan man vara med, antingen med kommentarer eller bekräftelser på det barnet säger och inte reagerar så starkt på saker som man kanske upplever som obehagliga eller så där ska inte barn säga eller så där ska barn inte göra. Att man försöker vara lite med där helt enkelt.

4.1.3 Handlingsplan

När det gäller handlingsplan var det lite blandat om förskolorna hade en handledningsplan eller inte. De flesta svarade att de har en kris- och katastrofärm där det sitter handlingsplaner. I dessa handlingsplaner står det beskrivet hur man ska gå tillväga vid en kris samt viktiga telefonnummer, till exempel telefonnummer till enhetens präst. Alla kriser kan inte ha samma handlingsplan, utan får formas efter det som händer just då. Barnen och de vuxna tar kriser på olika sätt, därför kan man inte ha en handlingsplan som man går efter till punkt och pricka. Flera av förskollärarna berättade att de har en krisgrupp som en gång per termin sitter och diskuterar olika fall, vad som ska göras när något händer. Krisgruppen ska finnas till hands för alla på förskolan.

Här nedan kommer ett citat från en förskollärare som suttit i en krisgrupp, där denne berättar hur de gick tillväga när något större hade hänt:

Det som jag har varit med om som har varit lite större, när jag var med i gruppen, är tsunamin. Under den julhelgen för jag jobbade då. Då fick jag i uppdrag att ringa runt till alla föräldrar och bara höra hur det var så att det inte var någon förälder som var drabbad eller att någon mormor eller morfar hade varit i Thailand. Då ringde vi runt då. För att höra att det var ok.

En av förskolorna som ingår i denna studie gav en kopia på deras handlingsplan då det gäller barn i sorg, se bilaga 4.

4.1.4 Idéer kring arbete med barn i sorg

De flesta av förskollärarna anser att vuxna ska lyssna in barnen när de vill prata och låta dem prata och inte tvinga dem till något. Lyssna på vad barnen har att säga och svara på deras frågor samt även vända tillbaka fråga till barnen. Nedan kommer ett citat av en förskollärare där denne pratar just om detta med att vända frågan tillbaka till barnen.

Svarar på deras frågor och kanske bara svarar på deras frågor och inte prata en massa runt omkring. Utan svara rakt på deras frågor som de har. Och kanske fråga vidare för dom alltså att vända frågan tillbaka till dem att de får fundera. Så att de själva kan komma fram till något som de kan tro på själv och trösta sig med när det blir jobbigt, för det blir det.

Förskollärarna anser även att rutinerna på förskolan inte ska ändras, då förskolan kanske är den enda trygga plats barnen har just nu eftersom att i hemmet är sorgen stor och det gör att det kan kännas otryggt för barnen. Då är det viktigt att allt är som

vanligt på förskolan. De menar även att förskollärare ska vara stadiga och trygga, men då är det viktigt att personalen delar bördan så att det inte blir för tungt att bära för en enskild person.

En förskollärare tog upp principer på förskolan. Denne menar att förskollärare inte ska vara så hårda när det gäller principer under sorgeperioden, utan vara mer följsamma, att ett barn till exempel får ha sin nalle eller sin napp hela dagen. Förskollärarna anser även att vuxna ska vara nära barnen och trösta dem när behov finns.

4.2 Lekterapi

Här nedan redovisas svaren på intervjuerna som vi fått från lekterapiens personal.

4.2.1 Sorg för personalen på lekterapi och barns sätt att visa sorg

Personalen på lekterapi anser att sorg är ett stort begrepp, precis som förskollärarna. Det första personalen på lekterapi tänker på när de hör ordet sorg är en förlust av något slag, att ha förlorat någon eller något som är av stor betydelse.

Precis som förskollärarna anser personalen på lekterapi att barn visar att de sörjer på många olika sätt. Vissa barn kan precis som vi vuxna vara sorgsna och gråta samt vara frånvarande medan andra kan vara som vanligt och inte visa så mycket känslor. Det är vanligt att barn förändrar sitt beteende, ett barn som brukar vara stillsamt kan i sorgen bli ett mycket rörligt barn som absolut inte vill sitta still. Även personalen på lekterapi tog upp att barn går i och ur sin sorg, den klassiska randiga sorgen. Ena stunden kan barnet vara sorgsen och andra stunden som vanligt. En lekterapeut tog upp det här med att barnen vill göra gott och trösta andra, vilket framgår i citatet nedan.

Jag tycker att de oftast läser av, det beror ju på åldern förstås, men de läser ju av hur vi ser ut vi vuxna. Och barn har ju ofta en inbyggd förmåga att vilja göra gott och trösta. Och visar alla samtidigt en stor ledsnad kanske de inte vågar släppa ut sin egen sorg.

4.2.2 Sorgearbete på lekterapi

Personalen på lekterapi menar att de inte tvingar fram något hos barnen eller tvingar dem till olika lekar, utan följer dem i den aktivitet de håller på med. Men när barnen bearbetar det som hänt gör de oftast det genom olika roller där barnen bestämmer vilka roller barnen ska ha samt vilken roll de vuxna ska ha, eller genom att måla. När det gäller målningen är personalen på lekterapi noga med att inte tolka barnens teckningar. Detta pratade en av lekterapeuterna om och berättade så här:

Sitter vi och målar och barnet målar någonting så är vi ju noga med att inte tolka någonting i det de målar, utan vi bekräftar: "jag ser att du målar en sol" t ex. Och då kan det ju hända att barnet säger: "ja den här solen lyser, det är nog min syster" eller oftast är det ju så att de uttrycker sig genom bild och genom lek, men att vi leder aldrig någonting, utan det är på deras initiativ.

Barn som varit med om ett trauma leker som andra barn men deras lek får en annan vändning. Lekarna de leker kan ha ett visst tema. En lekterapeut berättade ett exempel på detta. Det var ett barn som skulle hoppa från gungan ner i sanden så som många barn gör, men när detta barn landade så blev det ett märke i sanden. Detta märke skulle grävas till en liten grav där pinnar i form av ett kors skulle sitta.

På lekterapin läser de även mycket sagor. Personalen på lekterapin menar att det finns många bra barnböcker att läsa inom ämnet sorg. En av lekterapeuterna svarade så här: "Läsa sagor är jättebra, klassiska sagor med lyckliga slut. Klassiska sagor med liv och kärlek och död och så lyckliga slut. De är läkande."

4.2.3 Handlingsplan

På lekterapin har de inte som på förskolan en handlingsplan där det står hur man ska gå tillväga när en kris av något slag uppstår. Personalen på lekterapin tar det som det kommer och är oftast beredda på att något kan hända till exempel ett riktigt sjukt barn. De ser hur stora behoven av hjälp är. På sjukhuset finns det olika yrkesgrupper som är bra på olika saker som personalen på lekterapin kan kontakta om behov finns. Dessa yrkesgrupper är till exempel kuratorer och sjukhuspräst. Annars finns personalen på lekterapin där för barnen och lyssnar till vad de vill göra och följer dem i den aktivitet de utför.

4.2.4 Idéer kring arbete med barn i sorg

Personalen på lekterapin anser att förskollärare ska vara närvarande och ge trygghet till barnen. Låta barnen prata när de vill prata och inte tvinga fram något eller fråga så mycket. Det är viktigt att förskollärare svarar ärligt på barnens frågor om vad förskolläraren tror, men lämnar öppet för andra tolkningar. Men att det är även viktigt att förskollärarna talar om att "jag vet", som en lekterapeut svarade:

Men att så snart som möjligt efter att någonting tråkigt har hänt att man talar om för barnet att jag vet vad som har hänt hemma hos dig t ex. Och sen så behöver det inte vara så mycket mer så. Men att barnet vet att okej, jag kan prata med dig och de förstår då att jag är beredd och ta emot också.

Personalen på lekterapin anser även att det är viktigt att den dagliga verksamheten och dess rutiner så snart som möjligt återgår till det vanliga. Detta bidrar till att förskolan blir en trygg plats för barnen som varit med om ett trauma. Men man kan som förskollärare ägna sig extra mycket tid till det barn som är i sorg om behov finns.

4.3 Resultatsammanfattning

Sorg är ett stort begrepp, det kan omfatta så otroligt mycket, som till exempel förlust av något slag och skilsmässa. Barns sorg är individuell och kan visas på många olika sätt, exempelvis kan ett barn i sorg antingen bli tillbakadraget eller utåtagerande. Barn sörjer i perioder, ena stunden är de sorgsna medan i andra stunder är de som vanligt. Den randiga sorgen. Barn som är i sorg bearbetar den genom leken och då är det viktigt att man som vuxen är uppmärksam och finns där. De vuxna får inte störa leken, utan den ska ske på barnens villkor. Man ska som vuxen finnas till hands och vara lyhörd för barnens frågor kring det som har hänt. Det är då viktigt att man svarar så ärligt man kan på dessa frågor. På de förskolor som denna undersökning omfattar har de en krispärm där man kan finna hur man kan gå till väga och vilka som ska kontaktas. På lekterapin tar händelsen som den kommer, detta gör de även på förskolorna då en handlingsplan inte kan följas till punkt och pricka. En handlingsplan är till för att snabbt få fram information om vad som ska göras och vem som ska göra vad.

5 Analys

Här nedan presenteras analysen av resultaten. Genom att studera resultaten framkommer det att förskollärarna och personalen på lekterapi är eniga om det mesta när det gäller arbetet med barn i sorg, vissa skillnader finns. Genom att även studera litteraturen framgick det att i intervjuerna bekräftar förskollärarna och personalen på lekterapi mycket av det som litteraturen tar upp.

5.1 Sorg hos barnen

Det framkommer i resultaten att sorg hos barnen kan visas på många olika sätt. Nedan följer en tabell på liknelser mellan förskollärarnas och personalen på lekterapis svar angående detta.

Tabell 1. *Likheter mellan förskollärarnas och personalen på lekterapis svar kring barns sorg*

Förskollärarna	Personalen på lekterapi
Förskollärarna menar att barn sörjer på många olika sätt. En del barn blir tysta och stillasittande medan andra barn blir utåtagerande.	Personalen på lekterapi menar att barn visar sin sorg på olika sätt, till exempel genom att gråta eller att inte visa så mycket känslor. De menar vidare att barn i sorg kan förändra sitt beteende, till exempel kan ett stillsamt barn kan bli väldigt stökigt.
Förskollärarna anser att barn sörjer i perioder. Ena stunden kan de gråta och vara ledsna och i nästa stund vara som vanligt.	Personalen på lekterapi anser att barn sörjer randigt. Ena stunden kan barnen gråta och andra stunden är allt som vanligt. En lekterapeut menar att barn har en inbyggd förmåga att vilja trösta alla andra som är ledsna och därför stänger barnen inne sin egen sorg.

Vi tolkar detta som att förskollärarna och lekterapeuterna har samma tankar kring hur barn sörjer, att de sörjer på olika sätt och i perioder. Att barns sorg kan se ut på många olika sätt kan man även finna i litteraturen. I Anderssons (1995) bok skriver han, precis som förskollärarna och personalen på lekterapi anser, att barn reagerar på sorg på många olika sätt, till exempel genom aggressivitet och rädsla för att skiljas och så vidare. Förskollärarna och lekterapeuterna var eniga om att barn sörjer i perioder, detta framkommer även i litteraturen. Ekvik (2005) menar att barn gråter när de behöver det, vill de fråga något så frågar de, när de har lust att leka leker de och finns det något att skratta åt så skrattar de. Gyllenswärd (1999) påpekar att barns sorg är randig, att barnen ibland är ledsna och ibland som vanligt.

Gyllenswärd (1997) anser att man ibland kan tro att barn inte sörjer eftersom att de inte visar sina känslor. Detta gör barnen för att trösta och muntra upp andra som är sorgsna, menar Cleve (1995). Andersson (1995) påpekar att barns sätt att visa sin smärta kanske inte liknar sorg. Detta menade även personalen på lekterapi, barn har en förmåga att vilja trösta de andra som är ledsna och därmed tränger undan sin egen sorg.

5.2 Att hjälpa barn i sorg

Man kan som vuxen hjälpa barn som är i sorg på olika sätt. I tabellen framkommer det liknelser mellan förskollärarna och personalen på lekterapi, hur de har svarat angående denna fråga.

Tabell 2. Likheter mellan förskollärarnas och personalen på lekterapians svar kring hur man hjälper barn i sorg

Förskollärarna	Personalen på lekterapi
Förskollärarna anser att man som vuxen ska prata med barnen när de vill prata. Det är viktigt att man inte tvingar dem att prata, att man går försiktigt fram.	Lekterapeuterna menade att vuxna inte ska tvinga barnen till att prata eller fråga dem så mycket, utan låta dem prata när de vill prata.
När behov finns ska man som vuxen vara nära barnen och trösta dem. En av förskollärarna menade att vuxna ska svara ärligt och även vända frågan tillbaka till barnen så att de får fundera och själva komma fram till något som de kan tro på och söka tröst i när det är jobbigt.	Personalen på lekterapi anser att vuxna ska vara närvarande och ge barnen trygghet. Det är viktigt att vuxna svarar ärligt på barnens frågor kring det som har hänt. Svara ärligt vad man tror så man lämnar öppet för barnens egna tolkningar.
Förskollärarna menar att rutinerna på förskolan ska vara som vanligt när något traumatiskt händer, då blir förskolan en trygg plats att vara på.	Personalen på lekterapi anser att de vardagliga rutinerna bör så snart som möjligt åter gå till det normala, vilket bidrar till att förskolan blir en trygg plats.

Vi tolkar tabell två som att förskollärarna och lekterapeuterna är eniga om att vuxna ska visa närhet till barn som är i sorg. Vuxna ska inte tvinga barnen till att prata utan låta dem prata när de själva vill. Vi upplever detta som ett bra sätt att tänka när det gäller barn i sorg, då barnen inte ska behöva känna sig tvingade till något. Detta framkommer även i litteraturen. Andersson (1995) skriver att det är viktigt att personalen visar att de finns där för barnen och klarar av att lyssna på dem. Stening (1999) menar att när barn precis har drabbats av sorg är kanske det bästa sättet att lugna barnen med kroppskontakt, då det inte är säkert att ord hjälper. Stening anser även att om ett barn som är i sorg frågar något kring det som hänt är det viktigt att man som lärare svarar ärligt på dessa frågor. Dyregrov (1990) anser att barn ibland inte vill prata om det som hänt, eftersom det kan vara jobbigt för dem. I detta läge är det bra om vuxna inte pressar barnen utan väntar tills de är redo. Men Andersson (1995) menar vidare att vuxna kan prata med barnen om deras sorg, att det inte är farligt att göra det. Författaren menar även att vuxna inte ska vara rädda för att fråga barnen.

Enligt Stening (1999) behöver barn pauser från sorgen genom att uppleva vanlig vardag. Rutinerna som finns på förskolan hjälper barnen och ger dem en trygghet. Barn i sorg behöver något som de litar på och känner igen, anser Andersson (1995). Stening (1999) menar även att eftersom förskolan är en trygg plats för barnen kan det vara där som känslorna kommer upp till ytan. Att barnen visar sina känslor på förskolan kan även ha att göra med att de vill skydda sina föräldrar. I tabell två framkommer det att även förskollärarna och personalen på lekterapi anser att förskolans rutiner ska vara som de brukar för att det ger trygghet till barnen.

5.3 Barns bearbetning av sorg genom lek

Barn kan bearbeta sin sorg på olika sätt, framförallt genom leken. Nedan följer en tabell på liknelser mellan förskollärare och personalen på lekterapi, hur de på olika sätt använder leken för att hjälpa barn att bearbeta sin sorg.

Tabell 3. Likheter mellan förskollärarnas och personalen på lekterapis svar kring bearbetning av barns sorg genom lek

Förskollärarna	Personal på lekterapi
Förskollärarna menar att många barn bearbetar det de varit med om genom att måla och samtidigt sitta och berätta det som hänt.	Lekterapeuterna menade att vuxna inte ska tolka det barnen ritat, utan bekräfta det de har ritat. Genom detta kan vuxna få barnen att berätta vad som hänt eller visa sina känslor med hjälp av teckningen.
En förskollärare menade att vuxna kan vara med i leken men att det är viktigt att barnen får bestämma hur den vuxne ska vara delaktig.	Personalen på lekterapi anser att om man som vuxen är med i leken måste barnen få bestämma vilken roll den vuxna ska ha.
Förskollärarna anser att man ska följa barnet där det är i leken och inte tvinga på dem någon lek.	Personalen på lekterapi menar att inte ska tvinga barnen till någon aktivitet, utan följa dem där är.
Läsa böcker anser förskollärarna är bra bearbetning av sorg. Enkla böcker om likande händelser.	Lekterapeuterna menar att det finns många bra böcker att läsa för barnen kring ämnet sorg. Det är läkande att läsa böcker om liv och kärlek och död med lyckliga slut.

I tabell tre ovan tolkar vi det som att förskollärarna och personalen på lekterapi är eniga om att barn bearbetar det som hänt genom lek, genom till exempel att rita och måla, leka rollekar och läsa böcker. Vi tolkar det även som att de tycker det är bra när vuxna är med i barnens lekar, men på barnens villkor. Detta framkommer även i litteraturen. Lindberg (2007) menar att barn bearbetar svåra händelser genom lek. Barnen leker det som hänt om och om igen och detta bidrar till att de klarar av att bearbeta svåra händelser. Andersson (1995) anser att när barnen leker det svåra som har hänt ska man som vuxen låta dem göra det och gärna delta själv i leken. Dyregrov (1990) skriver att genom teckningar och lek visar barn ofta sina tankar om det som de har varit med om. Dock är det inte säkert att vuxna klarar av att se detta och då kan det vara bra med rådgivning så att de ska kunna tillgodose barnens behov. För barn är lek en trygghet och kan då ta till sig det de har varit med om. Författaren menar att vuxna kan uppmuntra dem till att rita kring upplevelsen genom att ge tillgång till papper och penna.

Förskollärarna och lekterapeuterna menar att man som vuxen inte ska tvinga barnen till att leka för att bearbeta något, utan följa dem där de är i leken. I litteraturen framkommer det annat. Andersson (1995) påpekar att man som vuxen inte ska vara rädd för att starta upp en lek kring något svårt. Den smärta som kan komma fram genom leken fanns där innan men som inte kommit upp till ytan ännu.

5.4 Handlingsplan

Handlingsplaner är bra att ha när något oväntat händer. I tabellen nedan framkommer det att förskolorna och lekterapin hanterar kriser på olika sätt, genom att ha handlingsplan eller inte ha det.

Tabell 4. *Likheter mellan förskollärarnas och personalen på lekterapins svar kring handlingsplaner*

Förskollärarna	Personalen på lekterapin
<p>I intervjuerna framkommer det att det fanns handlingsplaner på de flesta av förskolorna som är med i denna studie. Förskollärarna menade att dessa handlingsplaner innehåller viktiga telefonnummer, vilka personer personalen ska kontakta och vem som ska göra vad. Dessa innehöll även information om vad personalen kan göra när något händer. Förskollärarna menar att alla händelser är individuella och måste hanteras därefter.</p>	<p>Personalen på lekterapin menar att de inte har någon handlingsplan som på förskolorna. De tar händelsen som den kommer.</p>

Tabell fyra visar på att de flesta förskolorna har en handlingsplan som de kan gå efter när det händer något oväntat, medan personalen på lekterapin tar det mer som det kommer. Därmed tolkar vi det som att de arbetar olika då det gäller handlingsplaner. Vi tolkar det som att lekterapin inte har någon handlingsplan, medan de flesta förskolor har en handlingsplan att utgå ifrån men att de hanterar varje fall individuellt. I litteraturen framkommer det att Andersson (1995) anser att alla kris-händelser är olika men att vissa saker är gemensamt då det gäller hanteringen av dessa kriser. Bøge och Dige (2006) menar att handlingsplaner kan innehålla hur personalen ska gå tillväga när något händer samt vilka som ska informeras och hur. Vilket även förskollärarna svarade att handlingsplanen innehåller.

6 Diskussion

6.1 Metoddiskussion

Vi anser att resultaten kunde ha blivit annorlunda om vi hade tagit med rektorerna på förskolorna, som är med i denna undersökning, som respondenter. Vi skulle finna det intressant att fått med deras syn på ämnet barn i sorg, hur de vill att personalen på förskolorna ska arbeta med detta. I och med att vi inte tog med rektorerna som respondenter finns risken att vi missat något när det gäller arbetet med barn i sorg på förskolorna.

I denna undersökning ingår det sju förskollärare och två lekterapeuter som respondenter. Vi anser så här i slutet av arbetets gång att vi hade velat ha med lika många lekterapeuter som förskollärare. Eftersom personalen på lekterapi gav mer utförliga svar, anser vi att om vi haft med fler lekterapeuter så hade vi fått ännu mer viktig information kring hur man kan hjälpa barn i sorg. Som vi skrev i inledningen så är vår mening med denna studie att personal på förskolan ska kunna ta del av detta arbete och ta arbetet till hjälp för att få idéer till hur de kan hjälpa barn att bearbeta sin sorg. Eftersom lekterapeuterna har både erfarenhet och stor kunskap kring detta ämne så är de viktiga för denna studie. Att ha med fler lekterapeuter hade dock varit svårt, eftersom vi då även hade fått vänt oss till andra landsting. Hade vi tagit med lekterapeuter från andra kommuner i denna studie, så hade vi fått gjort samma sak med förskollärarna. Då hade denna studie blivit alldeles för stor och svår att genomföra.

Vid intervjuerna var det vissa respondenter som ansåg att det var jobbigt med bandspelaren och därmed valde bort den. I och med detta finns risken att information som framkom vid intervjuerna utan bandspelare eventuellt föll bort. Eftersom vi enbart antecknade vid dessa intervjuer kan vi ha missat information som kunde ha haft stor betydelse för denna undersökning.

Efter att vi hade genomfört intervjuerna insåg vi att vi skulle ha skickat ut vissa frågor till respondenterna i förväg. Till exempel frågan om förskolorna hade handlingsplaner eller inte. Anledningen till detta är att vi under intervjuerna fick blandade svar om förskolorna hade handlingsplan eller inte. Det framkom att vissa förskolor inom samma enhet hade handlingsplaner och vissa hade det inte. Vi tror att om en förskola på en enhet har en handlingsplan så borde resterande förskolor inom enheten använda sig av samma. Vi anser att vi skulle ha bett förskollärarna att ta reda på om de har en handlingsplan och även plocka fram den till intervjutillfället. På så vis hade vi eventuellt fått mer information om vad dessa handlingsplaner kan innehålla och hur de på förskolorna kan använda sig av dessa.

6.2 Resultatdiskussion

6.2.1 Studiens syfte

Syftet med detta arbete var att undersöka hur barn sörjer, hur förskollärare och personal på lekterapi kan hjälpa barn att bearbeta sorg genom leken samt om det finns handlingsplaner på förskolorna då det gäller arbetet med barn i sorg. I resultaten framkommer det att barn sörjer olika och att de sörjer i perioder. På förskolorna hjälper de barnen på så sätt att de följer dem i leken där de är samt låter

dem prata när de vill prata och inte tvingar dem till något. De läser även sagor för barnen, sagor som handlar om liknande händelser som barnen varit med om. Detta gör de även på lekterapi. När det gäller handlingsplaner framkommer det i resultaten att vissa förskolor hade en handlingsplan. I och med detta anser vi att studiens syfte och forskningsfrågor är besvarade.

6.2.2 Vad är sorg och hur visar barn sorg?

Förskollärarna och lekterapeuterna anser att sorg är något stort. Det första de tänker på när de hör ordet sorg är att känna saknad efter någon som dött. En av förskollärarna anser att sorg är något mer än att bara vara lite ledsen. Vi håller med förskollärarna och personalen på lekterapi om detta. Men vi anser att det är viktigt att vuxna tar barnens sorg på allvar även om det eventuellt ”bara” handlar om ett barns husdjur som dött, något som är en stor sorg för ett barn behöver inte vara något stort för vuxna.

I resultaten framkommer det att barn kan stänga inne sin egen sorg för att de vill trösta alla andra som är ledsna. I och med detta finns risken att vuxna tror att barn inte sörjer och då heller inte hjälper dem att bearbeta det som hänt. Vi anser att det är viktigt att ha i åtanke att barn kan visa sin sorg på många olika sätt. Även fast de inte är ledsna utåt kan de bära det inom sig. Får inte dessa barn den hjälp de behöver kan de ge problem senare i livet.

Det är viktigt att tänka på att barn som sörjer kan gå tillbaka i utvecklingen under den perioden. Som en förskollärare berättade i intervjun att ett barn som varit torr kan under sorg börja kissa på sig igen. Vi anser då att det är viktigt att vuxna inte ”klankar” ner på barnen och tycker att de är larviga. Det är bättre att man stöttar barnet extra mycket i detta läge.

6.2.3 Barns bearbetning av sorg

I resultaten framkommer det att barn bearbetar det som hänt på olika sätt, till exempel genom att leka rollekar om det som hänt. I dessa lekar kan även vuxna vara med och leka. Men det är då viktigt att barnen får bestämma vilken roll den vuxne ska ha. Vidare framkommer det i resultaten att barn som upplevt något traumatiskt leker som andra barn men deras lek får en annan betydelse. Deras lekar blir mer relaterade till det som hänt. Vi anser att vuxna inte ska bli rädda för de lekar barnen leker. Vissa lekar kan ses som obehagliga. Vi anser att vuxna ska låta barnen leka dessa lekar eftersom de behövs för att barnen ska kunna bearbeta det som hänt.

6.2.4 Arbetet på förskolan med barn i sorg

I resultaten under rubriken 5.1.3 har vi med ett citat som vi fann mycket intressant. En förskollärare berättar i citatet att de inte har något direkt medvetet arbete med barn som är i sorg, som de har på lekterapi. Vidare menar förskolläraren att de istället följer barnen i leken där de är och att många gånger när barn mår dåligt så håller de sig i närheten av vuxna. I intervjuerna med lekterapiens personal framkommer det att de arbetar just på detta sätt som förskolläraren beskrev som förskolans arbetssätt. Vi fann det intressant att förskolläraren inte ansåg att de hade ett speciellt arbetssätt då det gäller barn i sorg som de har på lekterapi. När det i själva verket är precis så som de arbetar där.

Förskollärarna och personalen på lekterapi menade att vuxna inte ska tvinga barnen till att prata om det som hänt, utan låta dem prata när de vill prata. Det är då viktigt att de tar sig tid att lyssna på barnen. En lekterapeut berättade att vuxna kan tala om för barnen att de vet vad som hänt. Detta gör att barnen vet att de kan prata med den vuxne. Vi anser att detta är viktigt eftersom det gör att barnen inte känner sig tvingad men vet att den personen kan de prata med när de är redo. Det blir en trygghet för barnen.

De flesta av förskollärarna som vi intervjuade berättade att de var nervösa över att prata om detta ämne då de tyckte att de inte hade tillräcklig erfarenhet om detta. Mycket av det som framkom vid intervjuerna med förskollärarna kan läsas i den litteratur som vi använde oss av i denna studie. Vi anser att detta visar att personalen på förskolorna är mer kunniga än vad de tror.

En förskollärare menade att det är viktigt att vuxna svarar ärligt på barnens frågor och vänder dem tillbaka till barnen. Detta för att hjälpa barnen att komma fram till något som de själva kan tro på och trösta sig med. Vi anser att det är viktigt att vuxna talar om för barnen att så här tror jag, men att de talar om att det jag tror på kanske andra inte tror på. Vi anser att vuxna bör tala om att det inte finns något rätt eller fel när man tror på något, att de talar om för barnen att det de tror på är rätt för dem.

Förskollärarna och personalen på lekterapi tog upp att det är viktigt att rutinerna på förskolorna återgår till det normala så snart som möjligt. Även vi anser att det är viktigt eftersom vissa bitar i barnens liv kan vara kaotiska när något traumatiskt hänt. Rutinerna på förskolan skapar trygghet hos barnen. Även om barnen är trygga i hemmet så är inte rutinerna som de brukar där. Precis som det står i litteraturen behöver barnen ta paus från sitt sörjande, därför är det viktigt att allt är som vanligt på förskolan.

Det framkommer även i resultatet att förskollärare ska visa trygghet mot barnen, men att det då är viktigt att personalen pratar med varandra så ingen behöver bära bördan själv. Detta anser vi är jätteviktigt. Bär en enskild person bördan finns risken för att denne inte orkar finnas där för barnen till 100 procent. Då är det skönt att veta att arbetslaget finns och att de kan prata med varandra och stötta varandra. Genom en trygg relation i arbetslaget så vet personalen att de aldrig är ensamma i svåra stunder.

6.2.5 Handlingsplaner på förskolan

I resultaten finns att läsa att vissa av förskolorna hade en handlingsplan och vissa inte. Vi anser att personalen på förskolorna borde ha större koll på om det finns en handlingsplan då det gäller barn i sorg, så att de är förberedda på om något skulle hända. När något händer blir det oftast en chock eller kaotiskt och då är det tryggt att veta var handlingsplanen finns och att det finns speciella telefonnummer att ringa.

Förskollärarna menade att både barn och vuxna tar kriser olika och att då en handlingsplan inte kan följas till punkt och pricka. Vi anser att en handlingsplan är bra att ha då den innehåller viktig information så som namn på personer som ska kontaktas samt telefonnummer till dessa. Dock håller vi med att en och samma handlingsplan inte kan hjälpa alla fullt ut eftersom att alla tar kriser på olika sätt. Därför anser vi att vid en kris arbetar fram individuella handlingsplaner.

6.3 Yrkesrelevans

Vi anser vi kan använda oss av detta arbete i vår framtida roll som förskollärare om något skulle hända i framtiden. Vi anser även att all personal på förskolor ska kunna ta detta arbete till hjälp om det skulle hända något traumatiskt på förskolan eller i något barns familj. Genom detta arbete kan de få råd och tips på hur de kan hjälpa barn som är i sorg. I resultaten framkommer det att det finns kris- och katastrofgrupper på de flesta av förskolorna. När dessa grupper har möten kan de ta denna studie till hjälp när de diskuterar fiktiva fall.

6.4 Slutsatser

Barn sörjer på många olika sätt och i perioder. Barns sätt att sörja behöver inte likna sorg så som vi vuxna ser den. På förskolorna och lekterapi följer de barnen där de är i leken och behöver barnen prata om det som hänt får de göra det, de tvingas inte till något. Barn kan bearbeta sin sorg på många olika sätt, till exempel genom att rita och måla, leka rollekar och lyssna på sagor som handlar om död och sorg.

6.5 Vidare forskning

Som en förlängning av detta arbete skulle det vara intressant att ta med föräldrarnas syn kring ämnet barn i sorg. Hur anser föräldrarna att personalen på förskolan ska hjälpa barnen att bearbeta sorg? Det vore även intressant att ta reda på hur olika lekar kan hjälpa barnen att bearbeta sorg. Varför leker barnen vissa lekar för att bearbeta det som hänt?

Referenser

- Andersson, N. (1995). *Att möta små barns sorg. En bok för förskolan*. Stockholm: Rädda barnen.
- Bendt, I. (1997). *Ett litet barn dör. Ett ögonblicks skillnad*. Stockholm: Verbum.
- Bøge, P & Dige, J. (2006). *Möta barn i sorg. Handlingsplan för skola och förskola*. Sveriges Utbildningsradio.
- Charkow, W. (1998). Inviting children to grieve. *Professional School Counseling*. Dec98, vol. 2, Issue 2.
- Cleve, E. (2002). *En stor och liten är borta. Kristerapi med en tvåårig pojke*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Denscombe, M. (2000). *Forskningshandboken – för småskaliga projekt inom samhällsvetenskaperna*. Lund: Studentlitteratur.
- Dyregrov, A. (1990). *Barn i sorg*. Lund: Studentlitteratur.
- Dyregrov, A. (1994). *Att ta avsked. Ritualer som hjälper barnet genom sorgen*. Stockholm: Rädda barnen.
- Dyregrov, A. (1999). *Små barns sorg*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Dyregrov, A. (2006). Beredskap är inget vi har – den måste skapas. Myndigheten för skolutveckling. *När det värsta händer – om krishantering i förskola och skola*. Stockholm: Liber.
- Dyregrov, A & Raundalen, M. (1995). *Sorg och omsorg*. Lund: Studentlitteratur.
- Ekvik, S. (2005). *Tysta tårar. När barn sörjer*. Stockholm: Verbum.
- Eriksson, B. (1999). Barn och död. Arlebrink (Red.), *Döden och döendet. Etiska, existentiella och psykologiska aspekter*. (s. 147-161). Lund: Studentlitteratur.
- Fahrman, M. (1993). *Barn i kris*. Lund: Studentlitteratur.
- Gyllenswärd, G. (1997). *Stöd för barn i sorg*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Gyllenswärd, G. (1999). *Sorg finns*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Knutsdotter Olofsson, B. (2003). *I lekens värld*. Stockholm: Liber.
- Kvale, S. (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindberg, L. (2006). Den läkande leken. Myndigheten för skolutveckling. *När det värsta händer – om krishantering i förskola och skola*. Stockholm: Liber.
- Ljungström, C. (1985). *Lekterapi på sjukhus*. Stockholm: Liber.
- Nationalencyklopedin. (2007). www.ne.se

Stening, L. (1999). *Det brinner i mina ögon. Samtal och tankar om barns sorg och saknad*. Värnamo: Fälth & Hässler.

Stukát, S. (2005). *Att skriva examensarbete inom utbildningsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.

Trost, J. (2005). *Kvalitativa intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.

Utbildningsdepartementet. (2006). *Läroplan för förskolan, Lpfö 98*. Stockholm: Fritzes.

Vetenskapsrådet. Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning. Hämtad augusti 2007 från <http://www.vr.se/download/18.668745410b37070528800029/HS%5B1%5D.pdf>

Willis, A. (2002). The grieving process in children: strategies for understanding, education, and reconciling children's perceptions of death. *Early childhood education journal*. Vol. 29, no. 4.

Missivbrev

Hej!

Vi är två studenter vid namn Anna-Maria Fälldin och Johanna Pokela som läser sista terminen på lärarutbildningen på Mälardalens högskola. Vi skriver ett examensarbete om barn i sorg, hur personal på förskolan och lekterapi genom leken kan hjälpa barn att bearbeta sorg. Syftet med studien är att undersöka hur personalen arbetar med barn i sorg på förskolan och lekterapi. Vi hoppas att du har möjlighet och viljan att avsätta lite tid så att vi kan intervjua dig inom detta ämne.

All information som vi får tillgång till i intervjun kommer att behandlas konfidentiellt och kommer enbart att användas i detta examensarbete. Ditt deltagande är frivilligt och du kan när som helst under intervjun avbryta deltagandet. Vid intervjun kommer vi att använda oss av en bandspelare för att vi lättare ska kunna ta del av informationen. Banden kommer att enbart användas vid detta examensarbete och kommer att raderas när arbetet är klart och blivit godkänt.

Har du några frågor eller synpunkter om studien är du välkommen att kontakta oss.

Vi hoppas att detta är något som du vill delta i.

Med vänliga hälsningar

Anna-Maria Fälldin
076-219 56 60
afn04005@student.mdh.se

Johanna Pokela
073-776 29 36
jpa04002@student.mdh.se

Handledare för detta examensarbete:

Anette Sandberg
anette.sandberg@mdh.se

Intervjuguide

1. Berätta vad sorg är för dig!
2. På vilket sätt visar barn att de sörjer?
3. a. Hur arbetar ni på förskolan för att hjälpa barn i sorg genom lek?
b. Hur arbetar ni på lekterapi för att hjälpa barn i sorg genom lek?
4. Hur arbetar ni med sorgearbetet utöver leken?
5. Har ni någon handlingsplan då det gäller barn i sorg eller kris?
6. Har du några idéer som personal på förskolan kan tänka på när det gäller arbetet med barn i sorg?

Exempel på uppläggning av en handlingsplan

(Hämtad från Bøge och Dige, 2006, s. 97.)

Ett barn förlorar en anhörig

1. Tiden direkt efter dödsfallet
2. Uppföljning

Dödsfall bland barnen

1. Tiden direkt efter dödsfallet
2. Markering på förskolan och markering i gruppen
3. Om begravningen
4. Uppföljning
5. Om ett barn dör under ett lov

Dödsfall bland personalen

1. Tiden direkt efter dödsfallet
2. Markering på förskolan och markering i gruppen
3. Om begravningen
4. Uppföljning
5. Om en kollega dör under ett lov

Olyckor på förskolan

1. De regler som gäller på olycksplatsen
2. Vilka personer som ska underrättas
3. Markering på förskolan och markering i gruppen
4. Uppföljning

Allvarlig sjukdom hos ett barn

Allvarlig sjukdom hos ett barns föräldrar eller syskon

Allvarlig sjukdom hos en kollega

Aktuella telefonnummer

Förskolan:

Föreståndaren:

Förvaltningen:

Sjuksköterska:

Jourhavande läkare:

Sjukhus:

Larmcentralen:

Giftinformation:

Resursperson/resursgrupp:

Präst:

Utkast till ett brev till föräldrarna

Sammanfattning av erfarenheter

Bakgrundartiklar

Handlingsplan från en av förskolorna i undersökningen

POLICY VID EN KRISSTUATION

Ge en riklig information om vad som hänt, hur och varför det hände.

Personer och/eller institutioner kontaktas, som kan ge uppgifter.

Vi ska inta en öppen hållning, där alla kan uttrycka sina tankar och känslor på olika sätt. Uttrycka smärtsamma upplevelser i en miljö präglad av omsorg.

Återgå till vardagliga rutiner så snart som möjligt. Sätta av tid för ritualer, samtal och andra uttrycksformer.

Vid behov av hjälp att bearbeta egna tankar, intryck och reaktioner kontaktar enhetschef psykolog, präst eller krisgruppen på enheten eller området.

Personalen förbereds att ta hand om föräldrar, massmedia och andra genom att erbjudas fortbildning i att hantera krissituationer.

Vi ska samarbeta med föräldrarna när det gäller om barnen ska delta i jordfästning eller andra ritualer.

Vi ska vara aktiva i relationerna med föräldrarna, berätta vad som hänt, vilka reaktioner som är vanliga hos barn i en krissituation. Berätta vad föräldrarna kan göra för att hjälpa till.

All personal ansvarar för att hålla krisplanen aktuell.

AKTUELL LITTERATUR

Beredskapsplan för skolan	Atle Dyregrov
Att ta avsked	Atle Dyregrov
Barns sorg	Dyregrov/Hordvik
Barn i kris	Monica Fahrman
Mörker och ljus	Ingel Bendt
En bro över mörka vatten	Jansson/Hagström
Sorg och omsorg	Atle Dyregrov/Mange Raundalen
Ansvar och uppror	Mange Raundalen
Utan mörker inget ljus	Ulla-Britt Berglund

VIDEO: Hon kommer med vinden

BARNBÖCKER

Adjö herr Muffin
Oskar och den rosa tanten

Handlingsplan vid en krissituation

1. Ansvarig för att:

• Skaffa information	Enhetschef/krisgruppen
• Samla/kontakta/informera personal	Enhetschef/krisgruppen
• Organisera åtgärderna	Enhetschef/krisgruppen
• Underrätta om dödsfall	Enhetschef/krisgruppen
• Informera/ta hand om massmedia	Enhetschef

2. Barnen informeras:

- Av den personal som tjänstgör
- Vid behov av stöd finns krisgruppen

3. Föräldrarna underrättas: Enhetschef/avd.pers. el. krisgruppen

- Information i samtalsrum eller personalrum
- Möte på avdelningen
- eller skriftlig information

4. Vilken typ av åtgärder krävs:

- Samtal i barngruppen, personalgruppen, föräldragruppen
- Ritualer – minnesstund, tyst minut, läsa dikt, sång eller musikstycke
- Skicka blommor, kort, ringa
- Uppföljning i grupp
- Uppföljning individuellt
- Kontakt med psykolog
- Hålla kontakt med hemmet

Kartläggning

1. Vilka är drabbade?
2. Vad har hänt?
3. Hur skedde det?
4. Vilken information har förmedlats?
5. Hur är situationen nu?

Grundläggande är att alla behöver få möjlighet att prata av sig. Att få reagera på olika sätt genom att det finns någon som lyssnar.

Samla krisgruppen:

Informera om vad som hänt.

Samråd om ansvarsfördelning, vilka praktiska åtgärder som behöver vidtagas, vilka personer som behöver kontaktas och få information.

Diskuteras 1 g/år med personalen:

Vad gör Du/Ni om?

Det börjar brinna på avd?

Berusad pappa/mamma ska hämta sitt barn?

En okänd person ska hämta ett barn?

En främmande person kommer in på daghemmet när du har jour ensam? Han/hon vill inte gå.

Ett barn sätter i halsen?

En arbetskamrat faller ihop på gården eller i huset. Hur reagerar du? Lugn?
Hysterisk?

Hur går vi tillväga vid ev. dödsfall?

Hur kan vi använda krisgruppen?

Litteraturlista på barnböcker

- Johansson, M. *Natalis morfar*
- Kide, P. En gång ska vi alla dö – en bok till barn och föräldrar om döende, död och sorg.
- Lindgren, A. *Bröderna Lejonhjärta*
- Nilsson, U. *Adjö Herr Muffin*